

УДК 025. 2

А. А. СОЛЯНИК

ОБОВ'ЯЗКОВИЙ ПРИМІРНИК ІНТЕРНЕТ-ДОКУМЕНТІВ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ДОКУМЕНТОПОСТАЧАННЯ БІБЛІОТЕК

Аналізується стан зарубіжного законодавства про обов'язковий примірник документів як правової бази гарантованого документопостачання провідних бібліотек Інтернет-публікаціями.

Дан анализ состояния зарубежного законодательства об обязательном экземпляре документов как правовой базы гарантированного документоснабжения ведущих библиотек Интернет-публикациями.

The analysis of a status of the foreign legislation on an obligatory copy of Internet publications as legal base of the guaranteed libraries collections supply is given.

Безперервна типологічна та видова диверсифікація документного потоку, його активне насичення різноманітними електронними носіями інформації, необхідність гарантованого забезпечення доступу до них користувачів бібліотек потребують опрацювання бібліотекознавцями багатьох не тільки організаційних та технологічних, але й правових питань. Одне з найактуальніших завдань — законодавче забезпечення поповнення фондів національних універсальних і галузевих бібліотек електронними документами на основі розподілу відповідальності за формування, зберігання та надання в користування фонду Національної електронної бібліотеки. Правові засади цього організаційного підходу частково реалізовані в Законі України «Про обов'язковий примірник документів», але застосування його положень у практичній діяльності по документопостачанню бібліотек ускладнюється появою серед об'єктів депонування мережових електронних публікацій. Тому в сучасних умовах особливої актуальності набуває проблема регламентування цього нового напрямку діяльності бібліотек — розробка системи нормативних актів, що визначають його правову основу та організаційні моделі забезпечення зберігання національної цифрової спадщини.

У вирішенні цієї проблеми важливе місце належить вивченню зарубіжного досвіду документопостачання бібліотек Інтернет-документами, який вони почали накопичувати ще з початку 1990-х рр. Так, у 1993 р. Національна бібліотека Австралії стала ініціатором створення розподіленого національного бібліотечного фонду на основі координації-кооперації та комп'юнікації бібліотечних технологій. У результаті Австралійська рада

бібліотек та інформаційних служб, Архіви Австралії, Національне агентство по збереженню документів і Національний архів звуку та кіно створили робочий орган для розробки рекомендацій по опрацюванню електронних матеріалів. У 1995 р. у США організовано Національну федерацію цифрових бібліотек, до складу якої ввійшло 15 університетських бібліотек та Бібліотека Конгресу. Крім формування банку даних «Пам'ять Америки», члени Федерації реалізують проект «Ініціатива цифрових бібліотек», у межах якого чітко координують свою діяльність: бібліотека Іллінойського університету зосереджує зусилля на створенні федерального депозитарію наукових періодичних видань, бібліотека Каліфорнійського університету — на формуванні цифрової бібліотеки про оточуюче середовище, бібліотека Карнегі Меллон університету — на створенні федеральної мультимедійної цифрової бібліотеки та ін. Великі асигнування на формування фондів національних цифрових бібліотек виділяють уряди Великобританії, Іспанії, Німеччини, Японії, Скандинавських країн та ін. [1, 4].

Національна парламентська бібліотека Японії в 1993 р. очолила проект по створенню цифрової бібліотеки, у якому взяли участь ще 27 провідних бібліотек країни. У Китайській Народній Республіці корпоративну програму створення цифрових бібліотек почали розробляти в 1997 р. Широковідома програма, що поєднує країни Середземномор'я, яка передбачає розміщення країнами-учасницями значних обсягів фондів електронних документів у мережі Інтернет.

Найамбітнішим у світовій бібліотечній практиці стає проект «Світова електронна бібліотека», про який наприкінці 2005 р. заявила одна з найбільших інтернет-компаній Google та Бібліотека конгресу США [16]. У межах цього проекту поцифровано вже більше 10 млн книг, які безплатно виставлені в Інтернеті, але читати повністю можна лише ті книги, на які не поширюється дія національних законів про авторське право.

Найнадійнішим інструментом гарантованого документопостачання бібліотек є законодавство про обов'язковий примірник. Майже 80% європейських країн уже оновили законодавство про обов'язковий примірник, включивши до об'єктів депонування електронні онлайніві та офлайніві документи. Так, у Великій Британії з 2003 р. дія закону про обов'язковий примірник документів поширилася не лише на CD та DVD, але й на мережеві електронні журнали та найважливіші веб-сайти. В Ісландії, Норвегії, Фінляндії, Швеції до складу обов'язкового примірника документів, згідно з оновленим законодавством, належать «як фіксовані, так і віддалені електронні ресурси» [6]. У Данії оновлений закон про обов'язковий примірник набув чинності 1 липня 2005 р. Відповідно до нього Королівська бібліотека та Державна університетська бібліотека в Орхусі зобов'язані збирати та зберігати онлайніві документи, доступні в датському секторі Інтернету, а також публікації, призначені для датської аудиторії, але розміщені в інших доменах.

Важливим для запровадження в практику роботи вітчизняних бібліотек є підхід національних бібліотек скандинавських країн до кумулювання та збереження цифрової спадщини. Для координації та обміну досвідом щодо архівування Інтернет-документів вони організували форум — Північний архів мережі, який має охоплювати весь національний сектор Інтернету. Крім того, деякі країни планують кумулювати у фондах національних бібліотек окремі зовнішні Інтернет-ресурси (з розширенням типу «com» та «org»). Періодичність копіювання Інтернет-документів — від одного до чотирьох разів на рік. Деякі онлайнві видання, наприклад, газети, завантажуються щоденно, а інші — за певною схемою.

У практиці роботи зарубіжних наукових бібліотек сформувалося декілька підходів до організації функціонування обов'язкового примірника Інтернет-документів. Так, згідно з новою редакцією закону про обов'язковий примірник, Національна та земельні бібліотеки Німеччини мають одержувати веб-документи німецького сегмента Інтернету від власників прав на їх розповсюдження або прав на доступ та використання. Національна бібліотека Норвегії з 2005 р. чотири рази на рік повністю автоматично архіває сторінки домену «no», а потім відбирає з них для тривалого зберігання найзначущіші Інтернет-документи. За проектом модифікації закону Російської Федерації «Про обов'язковий примірник» [13], документи електронного походження, які не мають друкованих аналогів та законно обнародовані в Інтернеті, пропонується доставляти в Російську державну бібліотеку по електронній пошті в порядку і форматах, установлених одержувачем.

У зв'язку з необхідністю депонування національної цифрової спадщини нагальними є проблеми визначення меж та еквівалента отримання Інтернет-документів, критеріїв їх відбору, охорони авторських прав, архівування та зберігання веб-сторінок, які часто оновлюються та ін. Більшість національних бібліотек — одержувачів електронного обов'язкового примірника — намагаються створити та очолити спеціальні інфраструктури управління національними колекціями електронних публікацій. Так, у 2003 р. у Німеччині під керівництвом Національної бібліотеки стартував проект «NESTOR — Авторитетна мережа щодо довгострокового архівування та тривалої доступності цифрових ресурсів» [14]. Мета проекту — створення інформаційної та комунікаційної платформи по всіх питаннях, пов'язаних з довгостроковим зберіганням електронного наукового та культурного надбання Німеччини.

Вивчення зарубіжного досвіду дозволяє стверджувати, що найефективнішим організаційним підходом до управління фондом мережевих документів є розподіл відповідальності між видавцями електронних видань, бібліотеками-депозитаріями та вендорами, які виконуватимуть обов'язки по архівуванню та збереженню вітчизняних Інтернет-документів. Так, з метою довготривалого зберігання електронних архівів вітчизняних журналів Національна бібліотека Нідерландів уклала угоду з комерційною компанією-вендором «Elsevier», яка частково почала виконувати депозитарні функції

національної бібліотеки. Компанія «Elsevier» співпрацює і з багатьма іншими бібліотеками світу, генеруючи бази даних та підтримуючи електронні архіви більшості провідних наукових журналів світу. Розробку правового забезпечення комплектування, зберігання та використання електронних документів бібліотека замовила фахівцям Інституту інформаційного права в Амстердамі. Серед висновків, яких вони дійшли: необхідність ретельного опрацювання питання про копіювання електронних документів у контексті відповідності нормам авторського права; доцільність включення в ліцензійні угоди пункту про спеціальні пільги для Національної бібліотеки як сховища культурного надбання та депозитарію нідерландських електронних публікацій [12].

У 2001 р. Генеральна конференція ЮНЕСКО прийняла Резолюцію про збереження електронного надбання, де констатувала, що світові культурні, освітні, наукові, публічні, адміністративні ресурси, такі як технічна та медична інформація, все більше публікуються, розповсюджуються та надаються в користування виключно в електронній формі. Електронні носії інформації найбільше піддаються технічному та фізичному старінню. Підтримка доступу до цих ресурсів потребує довгострокових затрат. ЮНЕСКО закликає своїх членів зберігати світову електронну спадщину, прагне розробляти принципи забезпечення зберігання постійно зростаючого цифрового надбання світу та його доступності, підтримуючи тісну кооперацію з усіма документально-комунікаційними установами, зокрема бібліотеками, архівами, музеями.

Важливість зберігання соціально значущих Інтернет-документів була визнана й Радою Європи, яка 25 червня 2002 р. прийняла резолюцію «Зберігання електронної інформації для майбутніх поколінь». Генеральна конференція ЮНЕСКО (17 жовтня 2003 р.) у «Хартії про зберігання цифрового культурного надбання» висловила занепокоєння щодо можливої загрози втрати електронного надбання, запропонувала стратегію сприяння збереженню цифрової документної спадщини. Встановлено, що середня тривалість існування веб-сторінки в Інтернеті від 44 днів до двох років, і вельми ризиковано сподіватися, що час сам по собі відсіє все малоцінне. ЮНЕСКО вважає правильним упереджений підхід до зберігання онлайн-документів, які можуть мати цінність для наступних поколінь.

Поки що такі документи фіксує лише приватна некомерційна фірма «Архів Інтернету». Нині вона зберігає обсяг інформації в 5 разів більший, порівняно з обсягом фонду найбільшої у світі Бібліотеки Конгресу США. З 2001 р. усім бажаним надається вільний доступ до цього архіву. Однак немає ніяких гарантій, що це сховище Інтернет-документів існуватиме вічно — за нього ніхто не несе відповідальності. Зберігання веб-сторінок повинно бути обов'язком держав світової спільноти. Але до прийняття таких обов'язків слід вирішити багато теоретичних (наприклад, як фіксувати для тривалого

зберігання динамічний документ? за якими параметрами його ідентифікувати?), правових, організаційних питань.

Великою проблемою є і збереження онлайн-документів, параметри та технології функціонування яких змінюються надто швидко. Результатом стає неможливість використовувати документи навіть при їх задовільному фізичному стані. Переведення інформації з морально застарілого носія на новий призводить до втрати артефактності документа. Виникає проблема визначення змісту та властивостей документа, які повинні бути автентично відбиті в майбутніх системах його перезапису [15].

З іншого боку, вузівські бібліотеки США в 1990-х рр. ініціювали дискусію щодо необхідності зміщення акцентів у їх діяльності з «володіння» документами на дистанційний «доступ» до них. Швидкий розвиток ринку наукових періодичних видань, зокрема й електронних, призвів до «серіальної кризи» — неможливості передплати бібліотеками американських, а потім і західноєвропейських університетів необхідної кількості назв періодичних видань. Поява на інформаційному ринку послуг для бібліотек комерційних провайдерів електронної доставки текстів журнальних статей, он-лайн-міжбібліотечного абонементу стимулювали перерозподіл коштів з придбання бібліотеками наукових журналів до оплати дистанційного доступу до повнотекстових баз даних періодичних видань та замовлення необхідних користувачам копій окремих документів.

Грунтовний огляд матеріалів даної дискусії в англомовній бібліотечній пресі дослідницею Т. В. Єрмоєнко [3] свідчить про створення концепції нової моделі бібліотеки, яка не накопичує документні фонди, а надає користувачеві інформацію «коли потрібно» (Just-in-Time Library Model). Ця модель ґрунтується на доступі до розподілених мережевих ресурсів, що надаються бібліотекою користувачеві як цілісність. Таку модель підтримують і деякі австралійські бібліотекознавці, вважаючи, що від твердих копій документів бібліотеки повинні переходити до роботи з електронними ресурсами, активніше поглиблюючи інтеграцію з мережевим інформаційним середовищем. Але ж вітчизняним бібліотечним фахівцям слід чітко усвідомити, що оптимальний рівень бібліотечного обслуговування може бути досягнутий за умов поєднання онлайн-доступу до певних типів Інтернет-ресурсів з якісним та систематичним поповненням документного фонду бібліотеки різноманітними носіями інформації високого користувального попиту.

Основними критеріями відбору мережевих видань як об'єктів комплектування бібліотечного фонду, за слушною пропозицією Т. В. Майстрович, мають стати:

- відповідність електронного документа основним нормам видавничого процесу (редакційно-видавничої підготовка, необхідні вихідні дані) та наявність відомостей про відповідальність;
- призначеність документа для тривалого використання;

- самостійність і самодостатність (наявність власного URL);
- призначеність для сприйняття змістовної компоненти документа людиною;
- незмінність та змістова завершеність видання;
- придатність мережевого документа для тривалого зберігання [7].

Необхідна також розробка системи стандартів, які б регламентували термінологічні, технологічні й організаційні аспекти роботи бібліотек з електронними виданнями, що функціонують у мережевому режимі. Важливим інструментом управління, що унормовує основні напрями та особливості політики поповнення фондів бібліотек, є профіль комплектування національного розподіленого фонду електронних документів, який закріплює принципи відбору, розподіл документів по системі фондів, а також відповідальність за їх зберігання. Відсутність цих нормативних документів в умовах постійного зростання обсягу та різновидів електронних видань суттєво ускладнює роботу комплектаторів. Значних зусиль потребує від них робота по відборі та оцінюванню ліцензійних електронних ресурсів, проведенню переговорів з їх володарями, розміщенню отриманого матеріалу в комфортному для пошуку вигляді, наприклад, у контексті тематичного порталу.

Управління плануванням фондів і формуванням системи їх документо-постачання має ґрунтуватися на зворотних зв'язках бібліотек з користувачами, видавцями електронних документів, власниками веб-сайтів, передплатними агентствами, які розповсюджують бази даних та інші електронні видання. Виробники та постачальники електронних документів створюють нині автоматизовані системи, які забезпечують ретельний контроль і фінансову звітність щодо їх документообігу, показників попиту, обсягів продажу, ін. Ці дані надзвичайно важливі для формування оптимальної системи джерел і способів комплектування електронних бібліотечних ресурсів.

Вивчення зарубіжного досвіду організації національних депозитаріїв веб-видань дозволяє визначитися щодо застосування оптимальної з можливих моделей ієрархії цифрових архівів. Так, у Швеції цю роботу очолює Національна бібліотека, яка використовує роботів для збору всіх імен доменів та веб-серверів шведського походження для архівування документів без аналізу змісту. Електронний фонд Національної бібліотеки Канади кумулює видані в Канаді електронні книги та журнали, зокрема й опубліковані через Інтернет. Якщо бібліотека дійшла висновку про неможливість всеосяжного архівування електронних видань своїми силами, вона може використовувати послуги комерційних компаній, які беруть на себе функції підтримки та забезпечення доступу до архівів цифрових документів, таких, наприклад, як служба OCLC, яка забезпечує користувачам доступ до видавничих архівів електронних журналів або до їх копій, депонованих в електронних фондах бібліотек багатьох країн [18].

Зарубіжний досвід щодо створення електронних бібліотек, яке розпочалося ще на початку 1980-х рр., свідчить, що головним організаційним принципом цієї роботи є корпоративність — об'єднання зусиль різноманітних установ: бібліотек, університетів, урядових структур, інформаційних служб, видавництв, архівів щодо генерування підфондів електронних документів як частини розподіленого регіонального, галузевого або національного фонду. Так, у США наймасштабнішим є проект DLI (Digital Libraries Initiative — Ініціатива цифрових бібліотек), започаткований за підтримки Національного наукового фонду США та Відділу Агенції перспективних досліджень у галузі оборони) і Національної агенції з аеронавтики і космічного простору. Перша фаза проекту (1994–1998 рр.) мала 6 багатогалузевих наукових напрямів, кожний з яких фінансувався в обсязі \$4 млн. У межах цих напрямів у створенні тематичних електронних підфондів брали участь 75 різних організацій США, серед яких провідні фірми в галузі комп'ютерної техніки та телекомунікаційного обладнання, навчальні заклади всіх рівнів, бібліотеки, видавничі установи, урядові та державні агенції, професійні асоціації й інші організації, зацікавлені у створенні та підтримці великих загальнодоступних сховищ електронних документів [11].

Глобалізація комп'ютерних мереж створює нові умови поліпшення взаємозв'язків суб'єктів у відносинах «автор — видавець — розповсюдвач — бібліотека», оснований на сучасній техніко-технологічній базі та корпоративному розумінні необхідності взаємодії у сфері інформаційного обміну даними. Нині конче необхідною є наявність єдиної системи нормативних і технологічних положень, спрямованих на уніфікацію та оптимізацію всіх складових процесу вироблення, розповсюдження, використання електронної видавничої продукції на благо користувачів та суспільства в цілому. Національні бібліотеки й інші провідні документально-комунікаційні установи України вже сьогодні повинні визначити найоптимальнішу модель джерел та способів документопостачання соціально значущих вітчизняних і зарубіжних веб-видань, закріпивши обов'язки по наповненню національної електронної бібліотеки між головною установою — Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського та її партнерами, що будуть нести відповідальність за створення локальних частин розподіленого фонду, виконання обов'язків щодо забезпечення доступності та збереження національної цифрової спадщини.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреева В. А. *Электронные библиотеки: опыт создания за рубежом* / В. А. Андреева // *Науч. и техн. б-ки.* — 1998. — № 2. — С. 8.
2. *Доклад, подготовленный для ЮНЕСКО Европейской комиссией по сохранности и доступности* // *Науч. и техн. б-ки.* — 2004. — № 12. — С. 60–73.

3. Еременко Т. В. «Доступ против владения» (по материалам дискуссий в англоязычной библиотечной печати) / Т. В. Еременко // Библиотековедение. — 2004. — № 6. — С. 14–18.
4. Земсков А. И. Электронные библиотеки : Учебник для вузов / А. И. Земсков, Я. Л. Шрайберг. — М. : Либерейя, 2003. — 352 с.
5. Кисловская Г. А. Особенности сохранности цифрового наследия / Кисловская Г. А. // Науч. и техн. б-ки. — 2004. — № 12. — С. 59–60.
6. Кнутсен У. Библиографический учет в Северных странах / У. Кнутсен // Библиография. — 2005. — №6. — С. 136–144.
7. Майстрович Т. В. Электронный документ как объект библиотечного дела : монография / Т. В. Майстрович. — М. : Пашков дом, 2004. — 248 с.
8. О внесении изменений и дополнений в Федеральный Закон «Об обязательном экземпляре документов»: Федеральный закон Российской Федерации от 11 февраля 2002 г. № 19 — ФЗ // Собр. законодательства РФ. — 2002. — № 7. — Ст. 630.
9. Об обязательном экземпляре документов: Федеральный закон Российской Федерации от 29 ноября 1994 г. // Библиотека. — 1995. — №3. — С. 49–56.
10. Обязательный экземпляр электронных публикаций: иметь или не иметь?: Материалы семинара Секции национальных библиотек в рамках 64-й сессии ИФЛА в Амстердаме, 1998 г. : рефераты докл. // Библиотековедение. — 1999. — № 3. — С. 146–156.
11. Павлуша І. А. Електронна бібліотека: зарубіжний досвід: питання розробки української концепції / І. А. Павлуша // Бібл. вісн. — 1999. — № 4. — С. 13–24.
12. Педерсен Г. Модели межбиблиотечного сотрудничества и необходимость использования новых информационных технологий [Электронный ресурс] // Электронные библиотеки. — 2000. — Т. 3. — Вып. 4. Режим доступа: <http://www.iis.ru/el-bib/2000/200004/pedersen.ru.html>. — Загл. с экрана.
13. Попытка пересмотра закона «Об обязательном экземпляре документов» // Библиография. — 2006. — № 5. — С. 30–34.
14. Сифе А. Сохрани или потеряешь! Долгосрочное архивирование электронных публикаций. Опыт Германии / Люгер Сифе // Библиотечное дело. — 2006. — № 7. — С. 6–9.
15. Столяров Ю. Н. Современные проблемы библиотечного фондирования / Ю. Н. Столяров // Книга и мировая цивилизация: материалы Одиннадцатой междунар. науч. конф. по проблемам книговедения (Москва, 20–21 апр. 2004 г.): — В 4-х т. — М., 2004. — Т. 3. — С. 163–167.
16. Сухоруков К. М. Обязательный экземпляр в странах Запада / К. М. Сухоруков // Библиогр. — 2000. — № 4. — С. 142–148.
17. Хахалева Н. И. Формирование библиотечного фонда в электронной среде: концептуальный подход / Н. И. Хахалева // Библиотековедение. — 2006. — № 3. — С. 38–41.
18. Ходж Г. Цифровое электронное архивирование: современное состояние и практика / Ходж Г., Керрол Ч. // Международный форум по информации и документации. — 1999. — Т. 24. — №3. — С. 9–16.

Надійшла до редколегії 21.12.2007 р.